

УДК 159.953.5

Смульсон Марина Лазарівна, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: nitelabor@hotmail.com

КАТЕГОРІЯ РОЗВИТКУ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Анотація

В статті розглянуто сучасні підходи до тлумачення категорії розвитку. Показане підґрунтя відповідних підходів, серед яких становлення постнекласичної методології, акцент сучасної психології на індивідуальній траєкторії розвитку, авторстві власного життя, а також на розвиткові упродовж усього життя, специфіка розвитку в дорослому та похилому віці, зміна стандартних соціальних ситуацій розвитку. Проаналізовано місце розвитку в системі споріднених психологічних понять. Розглянуто гетерохронію розвитку, особливо у дорослому віці, регрес як розвиток, відмінності поняття «розвиток» від «особистісного зростання».

Описано категорії онтології розвитку (ідеальна форма, подія та посередництво), а також критеріальну основу розвитку – появу новоутворень як результат так званої праці саморозвитку. Новоутворення у дорослому віці об'єднано в понятті ментальної моделі світу суб'єкта, показано, що тільки при її істотній, принциповій зміні можна говорити про подію розвитку. Цей аспект особливо стосується досліджень інтелектуального розвитку в дорослому та похилому віці.

Ключові слова: *розвиток, інтелект, гетерохронія, регрес, дорослий вік, похилий вік, ментальна модель світу.*

Смульсон Марина Лазаревна, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторією нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

КАТЕГОРІЯ РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассмотрены современные подходы к трактовке категории развития. Показаны основания соответствующих подходов, среди которых

становление постнеклассической методологии, акцент современной психологии на индивидуальной траектории развития, авторстве собственной жизни, а также на развитии в течение всей жизни, специфика развития во взрослом и пожилом возрасте, смена стандартных социальных ситуаций развития. Проанализировано место развития в системе близких психологических понятий. Рассмотрена гетерохрония развития, особенно во взрослом возрасте, регресс как развитие, отличия понятия «развитие» от «личностного роста».

Описаны категории онтологии развития (идеальная форма, событие и посредничество), а также критериальная основа развития – появление новообразований как результат так называемого труда саморазвития. Новообразования во взрослом возрасте объединены в понятие ментальной модели мира субъекта, показано, что только при её существенной, принципиальной смене можно говорить о событии развития. Этот аспект особенно существенен в исследованиях интеллектуального развития во взрослом и пожилом возрасте.

Ключевые слова: *развитие, интеллект, гетерохрония, регресс, взрослый возраст, пожилой возраст, ментальная модель мира.*

Smulson M.L.

THE CATEGORY OF DEVELOPMENT IN MODERN PSYCHOLOGY

Summary

The article deals with the modern approaches to the interpretation of the category of development. Displaying basis of appropriate approaches, including the establishment of post-nonclassic methodology, the focus of modern psychology on the individual trajectory of development, authorship of his own life, as well as on the development throughout life, the specifics of development in adulthood and old age, change the standard of social situations. Analyzed the development site in the related psychological concepts. Considered heterochrony of development, especially in adulthood, as the development of regression, the difference of "development" of "personal growth."

Describes the development of an ontology category (perfect form, the event and mediation), as well as criterial basis for the development - the emergence neoplasms as a result of the so-called self-development work. Neoplasms in adults is joined in the concept of mental model of the subject's world, and it is shown that only when it is essential, fundamental change we can talk about the event development. This aspect is particularly relevant to studies of intellectual development in adulthood and old age.

Keywords: development, intelligence, heterochrony, regression, adulthood, old age, the mental model of the world.

Звертаючись сьогодні до розгляду проблематики психічного розвитку, слід перш за все пояснити, чому знову постає це питання, відповідь на яке неодноразово давали класики психології, зокрема, Л.І.Анциферова, Л.С.Виготський, В.В.Давидов, О.В.Запорожець, Д. Б. Ельконін, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Д. Максименко, Ж. П'яже тощо.

Основною причиною цього є виникнення і широке розповсюдження постнекласичних методологічних підходів, відповідно до яких категорія розвитку має відношення не тільки до розвитку людини, але й до розвитку систем і, відповідно, їх системної самоорганізації. З'явилося поняття точки біфуркації, тобто неповернення. Пройшовши цю точку, будь-яка система, і людина теж, не має можливості повернутися до попереднього стану, що, до речі, дуже точно характеризує ситуацію серйозних життєвих виборів. Крім того, сучасна психологія значно більшу увагу приділяє внутрішнім аспектам розвитку і саморозвитку, аніж середовищним впливам, і відповідно, робить акцент на індивідуальній траєкторії розвитку, авторстві власного життя.

Демографічні зміни, очевидне постаріння суспільства суттєво сприяють актуалізації підходів до розвитку протягом усього життя (life-span development). Останнє поняття сьогодні широко вживається замість онтогенетичного розвитку. Ясно, що аналіз процесів розвитку дорослої та старої людини потребує дещо інших підходів, ніж розвиток дитини, підлітка, молодої людини тощо. Для них розвиток є, як зазначає Д.О. Леонтьєв [10], формою існування, однак тут ідеться про так звану універсальну складову розвитку людини (до завершення соціалізації), на відміну від факультативної складової, пов'язаної з постановкою і розв'язуванням індивідуальних завдань розвитку дорослими людьми.

Нарешті, ми є свідками і активними учасниками зміни, більше того, активної ломки стандартних соціальних ситуацій й універсального розвитку – від дошкільної освіти до підвищення кваліфікації, адже з'явилося і швидко розповсюджується неформальне навчання, домашнє навчання, дистанційне навчання та інші види навчання у віртуальному освітньому середовищі, інклюзивне навчання, не кажучи вже про всілякі професійні і непрофесійні (в усіх смислах цього слова) тренінги та ін.

З іншого боку, поняття розвитку є вічним психологічним поняттям, і про це надзвичайно красиво сказав В.П.Зінченко (цитуюмо мовою оригіналу): «Вне

категорії розвитку психологія як наука едва ли возможна, поскольку человек никогда не равен самому себе. Он либо больше, либо меньше самого себя и своего времени» [8, с. 131]. Сенси та красу цього поняття коротко, але переконливо виразив Й.Бродський:

«Но скорость внутреннего прогресса

Больше, чем скорость мира» (Цит за В.П.Зінченком, [8]).

Сучасна психологічна термінологія пропонує великий асортимент синонімів до поняття «розвиток», або ж споріднених понять, про які ще не до кінця ясно, ширший чи вужчий у них обсяг, або ж вони просто певним чином пересікаються: наприклад, генеза, саморозвиток, зміни, становлення, формування, навчання, ампліфікація, криза, тощо. До відповідних процесів, безумовно, має відношення посередництво, медіатори, новоутворення, самопроекування, самоконструювання, самоздійснення, планування, завдання розвитку, подія розвитку та інші поняття, які описують або власну активність суб'єкта в постановці задач розвитку та їх вирішенні, або відповідну соціально-культурну ситуацію та її носіїв (медіаторів розвитку).

Складніше з антонімами поняття «розвиток». Якщо суб'єкт не розвивається, то що саме з ним відбувається? Стагнація, деградація, деменція чи просто нормальне життя без змін і катаклізмів?

Тут слід зазначити, що психологія одержала аналізоване поняття «у подарунок» від філософії, чії підходи до поняття *розвиток* пов'язані з діалектичною концепцією розвитку у боротьбі суперечностей. Навіть Г.П. Щедровицький, який майже з усіх наукових питань мав власну, відмінну від інших, точку зору, на запитання про те, як він розуміє розвиток, відповідав, що потрібно уважно читати підручник з філософії [19]. Однак, на нашу думку, досі дійсно не втратило актуальності визначення розвитку, запропоноване відомим радянським філософом Е.Г. Юдіним, відповідно до якого розвиток – *необернена, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів* [20]. Тільки одночасна наявність усіх указаних властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін, – стверджує автор, – тому що, по-перше, *оберненість* змін характеризує процеси функціонування. Відповідно до цього, **антонімом поняття розвиток є не деградація, а саме функціонування**, тобто циклічне відтворення постійної системи функцій. Інакше кажучи, відсутність розвитку, хоча і характеризує «спокійне стабільне функціонування», ніяк не може розглядатися як позитивна характеристика життєвої ситуації.

По-друге, *відсутність закономірності* характерна для випадкових процесів катастрофічного типу.

По-третє, *за відсутності спрямованості* зміни не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерну для розвитку єдину, внутрішньо взаємопов'язану лінію. В результаті розвитку виникає *нова якість*, яка виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація чи зникнення його елементів та зв'язків).

Звернімо увагу на те, що, за Е.Г Юдіним, суттєву характеристику процесів розвитку складає час: по-перше, будь-який розвиток здійснюється в реальному часі, по-друге, тільки час виявляє спрямованість розвитку. Принциповим цей момент є для розвитку людини, особливо дорослої та старої, оскільки очевидна обмеженість життєвого ресурсу висвітлює багато відповідних специфічних проблем.

У сучасному погляді на проблеми психології розвитку О.О. Сергієнко пропонує нові методологічні принципи, серед яких принцип *безперервності (континуальності)*, *антиципації розвитку та суб'єктності*. Під безперервністю розвитку розуміється взаємозв'язок усіх етапів розвитку людини, саморозвиток системної організації психіки, генетико-середовищні координати психічних змін. Відповідно, принцип антиципації розвитку наполягає на необхідній підготовленості наступних стадій розвитку попередніми, яка іманентно властива всім психічним процесам у їх розвитку. Суб'єктність, як уже вказувалось вище, – це принцип авторства власного розвитку, невизначеності та унікальності шляхів розвитку психіки. Авторка зазначає, що саме цей принцип стає ключовим для нового розуміння принципу детермінізму [12].

Принцип авторства власного розвитку, тобто унікального саморозвитку, саморуху відповідає підходу до цієї проблеми Г.С. Костюка, на який ми орієнтуємося в своїх дослідженнях [9, 11]. Суб'єктивний саморозвиток розглядається ним як такий, в якому суб'єкт ставить власну мету розвитку, і використовує для її досягнення різні можливості і потенціал – як власний особистісний, так і такий, що пропонує зовнішнє середовище. Ми тлумачимо саморозвиток як зміну ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду. Саморозвиток визначається переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією ментальних моделей світу, перебудовою зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [16].

Не можна не погодитися з О.О. Сергієнко, що психологія розвитку – це не стільки самостійна галузь психології, скільки спосіб вивчення психічних явищ в їх розвитку. Цікаво, що в цій точці аналізу сучасні підходи послідовників (у третьому або навіть четвертому поколінні) С.Л. Рубінштейна пересікаються з підходами наступників Л.С.Виготського, які вважали, що «тільки в генезі розкривається дійсна будова психічних функцій: коли вони вже сформовані остаточно, будова їх стає такою, яку не можна розрізнити» [2, с. 26].

Некоректним вважає сучасна психологія навіть постановку питання про превалювання генетичної чи середовищної детермінації розвитку, оскільки «процес розвитку є послідовністю системогенезів, яка передбачає утворення все нових спеціалізованих систем у взаємодії індивіда з середовищем» [12]. Відповідно, коактивація генетичних і середовищних чинників в детермінації розвитку є необхідною для будь-яких форм розвитку на будь-якому рівні, навіть фізіологічному. О.О. Сергієнко посилається на В. Солов'ова, який вважав, що розвиток передбачає тільки ті зміни, які мають свій корінь або джерело в самій істоті, що розвивається, із неї самої витікають і тільки для свого прояву, для своєї повної реалізації потребують зовнішнього впливу.

Психічні феномени, які розвиваються, зокрема, рух, дія, образ, слово, – зазначає у зв'язку з цим В.П. Зінченко, – мають і своє зовнішнє, і своє внутрішнє. Він посилається на думку Дерріди, відповідно до якої антиномія зовнішнього і внутрішнього не має діалектичного виходу, загрожує паралічем і «закликає до події рішення». Таке рішення, в свою чергу, вимагає, щоб при виділенні в певному цілому внутрішнього і зовнішнього ціле залишалось нероздільним [8]. Отже, немає необхідності аналізувати окремо впливи середовища та власну активність суб'єкта у розвитку, йдеться про їх коактивацію (див. вище) і взаємодію.

Одне із сучасних витлумачень коактивності суб'єкта і середовища, яке розвинуто в екологічній психології, спирається на процес формування суб'єктом власного простору розвитку на ґрунті можливостей і потенціала середовища [18]. Особливо цінним такий підхід виявляється при розгляді простору віртуального, адже безмежні стихійні можливості Інтернет-середовища самі по собі є нейтральними або навіть негативними щодо генерації розвивальних впливів (маємо на увазі його непропорційну насиченість контентом деструктивного змісту).

Ще одним важливим аспектом, на якому наголошують сучасні фахівці, є гетерохронія, тобто нерівномірність розвитку різних психічних функцій і систем.

О.О. Сергієнко зазначає, що гетерохронія розвитку та її конкретні прояви в окремі періоди життя виявляються зв'язаними із загальною стратегією становлення людини як індивіда.

В контексті розгляду розвитку упродовж усього життя, який безумовно не може бути рівномірним, обов'язково супроводжується як підйомами, так і спадами, плато тощо, ми підтримуємо нове тлумачення сучасною психологією регресу як антиципуючого розвитку. Можливими є регресивні і тупикові лінії розвитку, але вони не є проявами деградації, адже регресивний розвиток також є якісним перетворенням системи. О.О. Сергієнко зазначає, що регрес характеризується таким рухом вихідних форм, який призводить до зниження рівня їх організації, до звуження функціональних можливостей системи, зростання її спеціалізації, зниження залежності від часткових елементів середовища, уповільнення темпів її розвитку. Принциповим моментом у розгляді регресу як антиципуючого розвитку є не- перехід через точку біфуркації, можливість повернення з ампліфікацією до вищих рівнів (як при переборенні, скажімо, підліткового егоцентризму – до інтелектуальної децентрації) або перекриття функцій, що регресують, іншими чи їх конгломератом (як при виникненні вад пам'яті в старості).

Однак, якщо в онтогенетичному розвитку дитини досить очевидними є певні регресивні моменти, тимчасова втрата або руйнування новоутворень (наприклад, розлади саморегуляції у підлітків), і принциповим тут є тільки можливість повернення, непроходження «точки біфуркації», то, коли йдеться про розвиток дорослих, тлумачення як розвитку не тільки прогресу, але й певних регресивних новоутворень виглядає досить проблемно. Тому з таким розглядом регресу як варіанту розвитку погоджуються далеко не всі. Багато хто з фахівців вважає, що розвиток має означати тільки позитивні зміни, «вертикальне» особистісне та інтелектуальне зростання. Для розуміння розвитку як «тільки покращання», причому з зовнішньої, так би мовити, оцінювальної точки зору, багато зробила сучасна концепція тренінгу.

В тренінговій роботі – сучасному виді впливу, навчання, підтримки, тлумачать розвиток тільки як позитивний рух (з усіх можливих точок зору, скажімо, і тренера, і замовників, і учасників тощо). Показовою тут є думка О.В. Сидоренко, яка наголошує на необхідності визначення виду розвитку в тренінгу при його розробці. «Вид розвитку, за О.В. Сидоренко, – це характер покращання, оптимізації, зростання, удосконалення, будь-якої позитивної динаміки, змін на краще» [15, с. 147]. Серед

видів розвитку вона виділяє так зване «відрощування» (підвищення рівня, ступеня вираженості, наприклад, удосконалення мистецтва презентації), поліпшення структури (зміни у співвідношенні частин і цілого, наприклад, поліпшення структури емоційного інтелекту), поліпшення текстури (зміна якості явища або процесу, наприклад, переборення стереотипів, зміна стилю управління тощо), вибір напрямку руху (оптимізація діяльності за рахунок визначення цілі і траєкторії руху до неї, наприклад, перехід від однієї стратегії до іншої, від стресу до драйву, від активних продаж до творчих). Існують також такі види розвитку як проходження фаз (підвищення ефективності за рахунок ретельного проходження всіх ступенів процесу, наприклад, тренування у проходженні стадій переговорного процесу або етапів продажу) і встановлення пріоритетів (оптимізація діяльності за рахунок вибудовування задач за їх важливістю, наприклад, побудова ієрархії інструментів управління, регіонів розповсюдження, методів впливу).

Однак повністю погодитися з автором у цьому ми не можемо. Навіть якщо не зважати на певний суб'єктивний характер оцінки, то, наприклад, перехід від однієї стратегії до іншої не може обов'язково передбачати підвищення її ефективності, адже не існує поняття абсолютної ефективності стратегії, а тільки її ефективності відносно певної мети, діяльності, ситуації, задачі.

У той же час регрес саме тому й тлумачать як антиципуючий розвиток, що він передбачає (антиципує), після тимчасового спаду, новий підйом, однак не обов'язково у тому ж самому напрямку, в якому відбувався розвиток раніше.

Б.Д. Ельконін зазначає, що, відповідно до такого нового розуміння ходу розвитку, сенситивність створюється тоді, коли виникнення новоутворень є одночасно руйнуванням застарілих структур, воно має бути побудоване як розгойдування. Тому «завершення правильного формування є одночасно і розформлення, раз-упорядкування схематизмів дії, що склалися». І далі. «В обрії розвитку має смисл говорити про результат і його ставлення до майбутнього, говорити про те, що *відкривається*, коли щось інше завершується. Самостійність та ініціативність мають бути «розміщені» на межі завершення-відкриття і зрозумілі як енергії прояву нового простору можливостей» [6, с. 223].

Згадаємо, що Д.Б. Ельконін пов'язував психічний розвиток з розумінням того, що вищі і кінцеві форми цього розвитку не дані спочатку, а тільки задані, інакше кажучи, існують об'єктивно тільки в ідеальній формі як їх суспільні зразки [7, 1989].

Поняття *ідеальна форма і ідеальне* В.В. Давидов і Д.Б. Ельконін розуміють у дусі праць Е.В. Ільєнкова [3]. В.В. Давидов зазначає, що саме ідеальні форми культури взаємодіють з процесом розвитку і детермінують його зверху, тобто з боку розгорнутих і кінцевих форм. Ця взаємодія і є засвоєнням (присвоєнням) ідеального як суттєвого аспекту культури, яка складається історично.

За Б.Д.Ельконіним і В.П.Зінченко [6, 8], процес розвитку в культурно-історичній психології, яка іде від Л.С.Виготського, являє собою драму, яка розігрується з приводу співвідношення реальної й ідеальної форми, їхніх трансформацій і взаємопереходів. Актором, а часом й драматургом, є суб'єкт розвитку (ці автори не використовують поняття «саморозвиток», хоча ясно, що йдеться саме про це), а сценою - його життя. Ідеальну форму автори визначають як ту культуру, яку суб'єкт застає при своєму народженні. Суб'єкт або входить до неї (або вона входить у нього), або залишається поза нею. Культура - це не просто середовище, яке вирощує і "харчує" особистість, і в той же час не рушійна сила, не детермінанта розвитку. Посилаючись на влучний вислів О. Мандельштама, В.П.Зінченко зазначає, що культура – це та сила, що запрошує, не стільки оболонка, скільки виклик, а суб'єкт для неї є можливість, бажаність і очікуємость. Він має вільний вибір: прийняти або відкинути це запрошення, виклик. Якщо він його приймає, може трапитися акт, або, інакше, подія розвитку. Цим актом суб'єкт привласнює ідеальну форму, опановує нею і вона стає його власною суб'єктною, реальною формою. Остання, у свою чергу, може і повинна бути спроможною до породження нових ідеальних форм (або навіть пам'ятників людського духу), інакше зупиниться розвиток культури.

Однак розрізнення ідеальної і реальної форми досить відносно. Ідеальна форма завжди має своїх цілком реальних носіїв, які виступають посередниками-медіаторами розвитку. Л.С.Виготський, як відомо, розглядав роль таких трьох медіаторів: дорослий-посередник, знак, слово. За рамками його аналізу залишилися символ і міф, роль яких у розвитку відзначалася А.Ф.Лосєвим. До цього ряду медіаторів ("третіх речей"), на думку Б.Д. Ельконіна, може бути доданий і смисл, який, наприклад, у логіці Л.Вітгенштейна ототожнюється з певним можливим фактом. Втім, цей ряд медіаторів відкритий, оскільки поліфонії медіаторів відповідає поліфонія свідомості, а тільки на знакові або знаковій дії поліфонічну свідомість побудувати неможливо [6]. На нашу думку, сьогодні з'явилась можливість суттєво доповнити, більше того, оновити вказаний вище відкритий ряд медіаторів (посередників), який збагачує поліфонію свідомості у ХХІ столітті, знярядями, пов'язаними з новітніми

комп'ютерними технологіями. Це, скажімо, веб-сайти, блоги та мікроблоги, соціальні мережі і системи соціальних презентацій, вікі-проекти, мультимедійні системи обміну, взагалі уся мережа Інтернет, віртуальна спільнота, яка створилася у соціальній мережі, блозі, групі дистанційного навчання тощо [4].

Б.Д.Ельконін тлумачить поняття ідеальної форми більш конкретно-психологічно, ніж цитовані вище дослідники. Якщо ідеальну форму як проект і мету розвитку розуміти не як абстракцію, а як досконалість, то реальну дію, на його думку, не можна протиставляти ідеальній. Ідеальна форма, зрозуміла як досконалість, є не сама по собі ідея, а відношення (узгодженість) ідеї та її реалії, інакше кажучи, вираженість ідеї у здійсненій реалії. Ця узгодженість руйнується у спонтанному припущенні «готовності» значень і зрозумілості ситуації. Ця порушена і зруйнована структура і є тим утворенням, яке Л.С. Виготський називав реальною формою. Реальну форму Б.Д.Ельконін пропонує назвати наявною формою поведінки і протиставити її досконалій формі.

Як ідеальна форма існує і є «присутньою» у житті людини? Ідеальна форма є тим, що по суті не може відбуватися, бути, а може лише здійснюватися – відкриватися і являтися. Тоді відбувається *подія* ідеальної (або досконалої) форми, і ця подія є узагальненим способом її існування. Крім того, така подія і означає (визначає) розвиток і є синонімом *акту розвитку*. Перехід наявне – інше має співпадати з переходом реалія – ідея. Одиницею подієвості є одночасність і взаємність цих двох указаних переходів. Подія розвитку є неможливою без участі (співучасті) посередника-медіатора.

Коли суб'єкт опановує медіаторами, його реальна форма стає ідеальною, або, як мінімум, ідеалізованою, культурною. Включення до натуральних форм поведінки предмета, знаряддя, знака тощо трансформує ці форми в ідеальні, культурні, і вони набувають вигляду предметних, знаряддєвих, знакових, вербальних, символічних - тобто інструментальних форм дії і діяльності. Це відбувається в спільній дії суб'єкта, що розвивається, з Іншим - посередником. При цьому спільна дія, акт посередництва - це більше, ніж асиміляція, засвоєння. Це співтворчість, більш того, породження суб'єктом на базі своєї реальної форми нової власної ідеальної форми.

Посередництво, за Б.Д.Ельконіним, – це пошук способу ініціації пошуку. Повний цикл посередництва складають два завдання, які він образно називає *причастям і здійсненням*. Причастям називається залучення до реалії ідеального (досконалого), а віднайдення, побудову й утримання форм власної поведінки,

відповідно, називають здійсненням. Здійснення безпосередньо пов'язано з тим, що в культурно-історичній та діяльнісній концепціях зветься опосередкуванням і предметною дією.

В опосередкуванні, точніше, у посередницькому акті, за Д.Б.Ельконіним, прихована таємниця розвитку, таємниця перетворення реальної форми в ідеальну. Вона теж, у свою чергу, є плінною, рухливою, такою, яка багато в чому залежить від суб'єкта розвитку, і тому цей процес і набуває рис саморозвитку.

Зазначимо, що в сучасній системі понять, пов'язаних з психологією розвитку, розглядають також і *одиницю розвитку*. Це спосіб розгортання структури подієвості і спосіб здійснення посередництва. При цьому одиниця розвитку має бути розглянута як дія, сама побудова якої є актом розвитку. Вона є способом здійснення посередницької дії, тому має органічно містити як власне дію (побудову предмета та функціональних органів того, хто діє), так і звернення до іншого [6].

Отже, як показано вище, за Б.Д.Ельконіним, акт і подія розвитку можуть бути представлені в категоріях онтології розвитку (ідеальної форми, події та посередництва), а також в понятті про одиницю розвитку.

Однак принциповим залишається питання про суть розвитку, його критеріальну основу. В.П.Зінченко переконаний, що суть розвитку - в появі новоутворень (інакше – функціональних органів). За О.О. Ухтомським, функціональний орган індивіда – це тимчасове поєднання сил, яке здатне здійснити певне досягнення. При цьому слід розуміти, що створення функціональних органів – результат великої праці, яка здійснювалась в історії людства і здійснюється кожною людиною. На цьому аспекті, зокрема, наголошує Д.О.Леонт'єв, коли вказує на специфіку саме особистісного розвитку на відміну від його соціальних та біологічних моментів [10]. Особистість, на його думку, – це єдність, яка організує оволодіння своєю поведінкою, життям, у тому числі оволодіння спонтанними процесами зростання. Для цього необхідна праця, зусилля. Останнє поняття, як зазначає Д.О.Леонт'єв, було ключовим для М.Мамардашвілі, який говорив: «Ми ніколи не є людьми абстрактно, а є людьми так, як уміємо бути людьми» (цит. за [10]).

Ми вже запропонували раніше [17] назвати ці зусилля, цю велику працю **працею саморозвитку**, яка особливо важко дається в похилому віці і тому саме в ньому є виток найпринциповіших новоутворень. Отже, на нашу думку, можна вважати діяльність саморозвитку провідною в старості.

Для додаткових органів та знарядь, які створює людина в процесі розвитку, існує багато назв: функціональні органи індивіда, артефакти, артеакти, підсилювачі – ампліфікатори, і новоутворення – тільки одна з них. А щодо змісту цих знарядь, то до них, як вважає В.П.Зінченко, відносяться предметні дії, образи світу, знання, творчий розум, функціональні стани, а, за Ухтомським, навіть особистість. Створюваним людиною функціональним органам – знаряддям немає числа («Внутрішнє потребує частої зміни інструменту», – цитує у цьому зв'язку скульптора Кандинського В.П.Зінченко [8,с.140]). Крім того, проблемою є тимчасовість створення цих знарядь під задачу (тобто «здійснення певного досягнення» – див. вище), внаслідок чого потрібна спеціальна праця по їх фіксації, закріпленню у кристалізованому інтелекті, адже, на думку В.П.Зінченка, ці знаряддя не підлягають зовнішньому спостереженню, і тільки у процесі здійснення діяльності вони виявляють і своє зовнішнє, і своє внутрішнє.

І саме тому ми пропонуємо умовно об'єднати їх під егідою ментальної моделі світу суб'єкта, і говорити про розвиток тільки при її істотній, принциповій зміні. Цей аспект особливо стосується досліджень інтелектуального розвитку в дорослому та похилому віці [4, 5, 13, 14, 16].

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л.И.Анцыферова // Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М. : Изд-во „Институт психологии РАН”, 2006. – С. 355– 381.
2. Гальперин П.Я. К учению об интериоризации / П.Я.Гальперин //Вопр.психологии – 1977 – №6. – С. 21 – 29.
3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / В.В.Давыдов – М.: Интор, 1996. – 544 с.
4. Дистанційне навчання: психологічні засади: монографія / [М.Л.Смульсон, Ю.І. Машбиць, М.І.Жалдак та ін.]; за ред.. М.Л. Смульсон, – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 240 с
5. Дітюк П.П. Проектний підхід до формування готовності / Дітюк П.П. // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання; за ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К. : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – Т. 8, вип. 6. – С. 85 – 92.

6. Эльконин Б.Д. Введение в психологию развития / Б.Д.Эльконин. – М.: Тривола, 1994. – 168 с.
7. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б.Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
8. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / В.П.Зинченко. – М. : Языки славянских культур, 2010.
9. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118–152.
10. Леонтьев Д.А. Личностное измерение человеческого развития / Д.А.Леонтьев // Вопросы психологии. – 2013. – №3 – С. 67 – 80.
11. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
12. Сергиенко Е.А. Принципы психологии развития: современный взгляд/ Е.А.Сергиенко // Психологические исследования. –2012. – т.5. – № 24.
13. Лотоцька Ю.М. “Технологія створення мотиваційного середовища у дистанційних курсах» / Лотоцька Ю.М. // Теория и методика обучения фундаментальным дисциплинам в высшей школе, 11–12 апреля 2013 года. – Кривой Рог : КМИ. – С. 170 – 176.
14. Назар М.М. Проблеми формування віртуального освітнього простору/ Назар М. М. // Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освітньо-метод. журн. – 2013. – № 2. – С. 75–80.
15. Сидоренко Е.В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату / Е.В.Сидоренко. – Спб : Издательство «Речь»; ООО «Сидоренко и Ко», 2008. – 336 с.
16. Смутьсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М.Л.Смутьсон // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск “Сучасні дослідження когнітивної психології” – Острог : Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
17. Смутьсон М.Л. Розвиток у старості: завдання, специфіка, ризику / М.Л.Смутьсон // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, І-нт соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30(33). – С.186 – 196.
18. Швалб Ю.М. Психологическая организация пространства жизни личности: логос быта / Ю.М.Швалб //Актуальні проблеми психології: Збірник

наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Житомир : «Вид-во ЖДУ імені І. Франка», 2012. – Т. VII. Екологічна психологія. – Вип. 29. – С.478 – 486.

19. Щедровицкий Г.П. Я всегда был идеалистом.../Г.П.Щедровицкий. – М. : ННФ «Институт развития им. Г.П.Щедровицкого», 2012. – 272 с.

20. Юдин Э.Г. Развитие / Э.Г.Юдин // Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. – 1983

References transliterated

1. Antsyferova L.I. Sposobnost' lichnosti k preodoleniyu deformatsiy svoego razvitiya / L.I.Antsyferova // Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii. – М. : Izd-vo „Institut psihologii RAN”, 2006. – S. 355– 381.

2. Gal'perin P.Ya. K ucheniyu ob interiorizatsii / P.Ya.Gal'perin //Vopr.psihologii – 1977 – №6. – S. 21 – 29.

3. Davydov V.V. Teoriya razvivayushhego obucheniya / V.V.Davydov – М.: Intor, 1996. – 544 s.

4. Dystancyne navchannya: psihologichni zasady: monografiya / [M.L.Smul'son, Yu.I. Mashbyts, M.I.Zhaldak ta in.]; za red.. M.L. Smul'son, – Kirovograd : Imeks-LTD, 2012. – 240 s

5. Dityuk P.P. Proektnyi pidhid do formuvannya gotovnosti / Dityuk P.P. // Aktual'ni problemy psihologii': Psihologichna teoriya i tehnologiya navchannya; za red. S.D. Maksymenka, M.L. Smul'son. – К. : Vyd-vo NPU imeni M.P.Dragomanova, 2009. – Т. 8, vyp. 6. – S. 85 – 92.

6. El'konin B.D. Vvedenie v psihologiyu razvitiya / B.D.El'konin. – М.: Trivola, 1994. – 168 s.

7. El'konin D.B. Izbrannye psihologicheskie trudy / D.B.El'konin. – М.: Pedagogika, 1989. – 560 s.

8. Zinchenko V.P. Soznanie i tvorcheskii akt / V.P.Zinchenko. – М. : Yazyki slavyanskih kul'tur, 2010.

9. Kostiuk G.S. Princip razvitiya v psihologii / G.S. Kostjuk // Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii. – М. : Nauka, 1969. – S. 118– 152.

10. Leont'ev D.A. Lichnostnoe izmerenie chelovecheskogo razvitiya / D.A.Leont'ev // Voprosy psihologii. – 2013. – №3 – S. 67 – 80.

11. Maksymenko S.D. Geneza zdiysnennya osobystosti / S. D. Maksymenko. – K. : Vydavnytvo TOV «KMM», 2006. – 240 s.
12. Sergienko E.A. Principy psihologii razvitiya: sovremenny vzglyad/ E.A.Sergienko // Psihologicheskie issledovaniya. –2012. – t.5. – № 24.
13. Lototska Yu.M. “Tehnologiya stvorennya motyvatsiynogo seredovysya u dystanciynyh kursah» / Lototska Yu.M. // Teoryya i metodyka obucheniya fundamental'nym dystsyplinam v vysshey shkole, 11–12 aprelya 2013 goda. – Kryvoi Rog : KMY. – S. 170 – 176.
14. Nazar M.M. Problemy formuvannya virtual'nogo osvith'ogo prostoru/ Nazar M. M. // Praktychna psihologiya ta social'na robota : nauk.-prakt. ta osvith'o-metod. zhurn. – 2013. – № 2. – S. 75–80.
15. Sidorenko E.V. Tehnologii sozdaniya treninga. Ot zamysla k rezultatu / E.V.Sidorenko. – Spb : Izdatel'stvo «Rech'»; OOO «Sidorenko i Ko», 2008. – 336 s.
16. Smul'son M.L. Intel'ekt i mental'ni modeli svitu / M.L.Smul'son // Naukovi zapysky. Seriya “Psihologiya i pedagogika”. Tematychnyi vypusk “Suchasni doslidzhennya kognityvnoi' psihologii” – Ostrog : Vyd-vo Natsional'nogo universytetu “Ostrog”, 2009. – Vyp.12. – S. 38 – 49.
17. Smul'son M.L. Rozvytok u starosti: zavdannya, spetsyfika, ryzyky / M.L.Smul'son // Naukovi studii' iz sotsial'noi' ta politychnoi' psihologii' : zb. statei / NAPN Ukrai'ny, I-nt sotsial'noi' ta politychnoi' psihologii'. – K. : Milenium, 2012. – Vyp. 30(33). – S.186 – 196.
18. Shvalb Yu.M. Psihologicheskaya organizaciya prostranstva zhizni lichnosti: logos byta / Yu.M.Shvalb //Aktual'ni problemi psihologii': Zbirnik naukovih prats' Institutu psihologii imeni G.S.Kostiuka NAPN Ukrai'ny. – Zhitomir : «Vid-vo ZhDU imeni I. Franka», 2012. – T.VII. Ekologichna psihologija. – Vip. 29. – S.478 – 486.
19. Shhedrovickiy G.P. Ya vsegda byl idealistom.../G.P.Shhedrovickiy. – M. : NNF «Institut razvitiya im. G.P.Shhedrovickogo», 2012. – 272 s.
20. Yudin Ye.G. Razvitie / Ye.G.Judin // Filosofskii enciklopedicheskiy slovar'. – M.: Sovetskaya enciklopediya. – 1983